

**OMMAVIY SHARTNOMALARNI TUZISH VA BAJARISHDAGI
AMALIY MUAMMOLAR HAMDA ULARNI BARTARAF ETISH
YO'LLARI**

Yo'ldosheva Muxlisa Alisher qizi

Kirish

Fuqarolik huquqining zamonaviy rivojlanishida ommaviy shartnomalar alohida o'rin tutadi. Ular bozor munosabatlarining standartlashtirilgan shakli sifatida iqtisodiy tizimning samarali ishlashini ta'minlaydi. Ommaviy shartnomalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularning shartlari oldindan bir tomon tomonidan ishlab chiqiladi va ikkinchi tomon ularni butunligicha qabul qilish yoki rad etish huquqiga ega bo'ladi. Bunday mexanizm bir tomondan shartnomalar tuzish jarayonini tezlashtirsa, boshqa tomondan taraflar o'rtasida iqtisodiy va huquqiy notenglik xavfini tug'diradi¹.

O'zbekiston Respublikasida bozor iqtisodiyotining chuqurlashishi, xususan, xizmatlar sektorining kengayishi va raqamli texnologiyalarning joriy etilishi ommaviy shartnomalarning qo'llanish doirasini sezilarli darajada oshirdi. Bugungi kunda bank xizmatlari, telekommunikatsiya, transport, energetika, sug'urta va elektron tijorat sohasida ommaviy shartnomalar keng qo'llanilmoqda. Ammo amaliyotda bir qator tizimli muammolar namoyon bo'lmoqda: shartnoma shartlarining bir tomonlamaligidan kelib chiqadigan notenglik, tadbirkor tomonining huquqiy ustunligi, iste'molchi manfaatlarini himoya qilish mexanizmlarining zaifligi hamda elektron shakldagi ommaviy shartnomalar uchun alohida huquqiy tartibga solish choralarning yetarli emasligi².

¹ <https://www.unodc.org/unodc/en/consumer-protection/index.html>;

² <https://www.oecd.org/finance/consumers/ecommerce.htm>;

Tadqiqotning dolzarbligi

Ommaviy shartnomalar bilan bog'liq muammolar nafaqat nazariy-huquqiy, balki amaliy-iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi davrda ushbu sohadagi asosiy muammolar quyidagilardan iborat: Birinchidan, taraflar o'rtasidagi haqiqiy tenglikning yo'qligi. Tadbirkorlar ko'pincha shartnoma shartlarini o'z manfaatlarini maksimal darajada ta'minlash maqsadida tuzadilar, iste'molchiga esa faqat ularni qabul qilish yoki rad etish imkoniyati qoladi. Bunday vaziyat shartnoma erkinligi tamoyilining mazmuniy jihatdan qisqarishiga olib keladi³.

Ikkinchidan, elektron shakldagi ommaviy shartnomalarning huquqiy tartibga solinishi yetarli emas. Elektron bitimlarning haqiqiylikini isbotlash, elektron imzoning huquqiy kuchini ta'minlash, veb-saytda joylashtirilgan shartlarni qabul qilish mexanizmlari (klik orqali qabul qilish) va ularning sud amaliyotida tan olinishi bo'yicha aniq yo'riqnomalar mavjud emas. Bu esa iste'molchi va tadbirkor o'rtasidagi nizolarni hal qilishda qiyinchiliklar tug'diradi⁴.

Uchinchidan, iste'molchi huquqlarini himoya qilish tizimida bo'shliqlar mavjud. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 364-moddasi iste'molchilarni himoya qilish tamoyillarini belgilagan bo'lsa-da, ommaviy shartnomalarda tadbirkorning javobgarligini aniq chegaralash, nohaq shartlarni bekor qilish va nizolarni tezkor hal qilish mexanizmlari to'liq ishlab chiqilmagan. Xalqaro tajribada, jumladan, Germaniya, Fransiya va Yevropa Ittifoqi qonunchiligida "standart shartnomalar" (adhesion contracts) institutlari keng

³ <https://www.consumersinternational.org/what-we-do/consumer-rights/>;

⁴ https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006070721/;

rivojlangan. Bu mamlakatlar iste'molchilarni bir tomonlama nohaq shartlardan himoya qilish uchun maxsus huquqiy mexanizmlarni joriy etgan, masalan, "qora ro'yxatga kiritilgan shartlar" tizimi va ommaviy shartnomalar ustidan davlat nazoratini kuchaytirish choralari amalga oshirilgan⁵. Shu nuqtai nazardan, O'zbekistonda ham ommaviy shartnomalarning huquqiy asoslarini takomillashtirish zarurati tobora ortib bormoqda.

Asosiy qism

1. Ommaviy shartnomalarning huquqiy tabiati va ularga xos xususiyatlar

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 354-moddasi ommaviy shartnomaga ta'rif beradi va uni tuzishning asosiy shartlarini belgilaydi. Shu bilan birga, amaliyotda ushbu normalarning talqini bo'yicha turli xil yondashuvlar mavjud. Ba'zi hollarda ommaviy shartnoma sifatida e'lon qilingan bitim aslida taraflar o'rtasida to'laqonli muzokaralar asosida tuzilgan oddiy shartnomadan deyarli farq qilmaydi. Bunday noaniqliklar shartnomaning huquqiy tabiati va unga qo'llaniladigan normalar doirasini aniqlashda qiyinchiliklar tug'diradi⁶.

Ommaviy shartnomalarning o'ziga xos jihatlari quyidagilardan iborat:

Shartlarning standartlashtirilganligi va oldindan belgilanishi;

Iste'molchining shartlar mazmuniga ta'sir etish imkoniyatining yo'qligi yoki cheklanishi;

Shartnomaning ommaviy xarakterga ega bo'lishi, ya'ni bir xil shartlar ko'plab shaxslarga nisbatan qo'llanilishi;

⁵ <https://lex.uz/docs/4999465>;

⁶ <https://www.consumersinternational.org/what-we-do/consumer-rights/>;

Tadbirkor tomonining shartnoma tuzish majburiyatining mavjudligi;
Iste'molchi manfaatlarini himoya qilish zaruriyati.

Aynan bu xususiyatlar ommaviy shartnomalarni alohida huquqiy tartibga solishni talab qiladi. Amaliyotda shartlarni o'zgartirish imkoniyati deyarli yo'qligi iste'molchi uchun huquqiy xavf tug'diradi, shuning uchun taraflarning huquq va majburiyatlarini aniqlik bilan belgilash zarurati mavjud.

2. Xorijiy davlatlar tajribasi va O'zbekiston amaliyotining qiyosiy tahlili

Xorijiy huquq tizimlarida ommaviy shartnomalarni tartibga solish yuzasidan boy tajriba to'plangan. Masalan, Germaniya Fuqarolik kodeksi (BGB) 305-310-moddalarida standart shartnoma shartlarini batafsil tartibga soladi. Ushbu qoidalar shartlarning shaffofligini ta'minlash, iste'molchi uchun tushunarsiz yoki nohaq shartlarni bekor qilish va shartnoma tuzishda adolatlilik tamoyillarini ta'minlash mexanizmlarini o'z ichiga oladi. Fransiya Fuqarolik kodeksi ham o'z navbatida shartnoma erkinligi tamoyili bilan birga "nohaq shartlarni bekor qilish" institutini belgilaydi. Yevropa Ittifoqi qonunchiligi 93/13/EEC direktivasi orqali barcha a'zo davlatlarda iste'molchi shartnomalaridagi nohaq shartlarni bekor qilish tizimini joriy etgan.

O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotning tez sur'atlar bilan rivojlanishi elektron shakldagi ommaviy shartnomalarning ko'payishiga olib keldi. Prezidentning

PQ-4699-son qarori (2020-yil 28-aprel) elektron tijorat va raqamli xizmatlar tizimini tartibga solishga qaratilgan muhim hujjatdir. Ammo ushbu qaror ommaviy shartnomalarning huquqiy mexanizmlarini to'liq qamrab olmaydi. Ayniqsa, elektron shaklda tuzilgan ommaviy shartnomalarning haqiqiyliqi, iste'molchining

roziligini tasdiqlash usullari va nizolarni hal qilish tartibi bo'yicha aniq normalar yetarli emas.

3. Amaliyotdagi asosiy muammolar

Ommaviy shartnomalar amaliyotini tahlil qilish quyidagi asosiy muammolarni aniqlashga imkon beradi:

3.1. Shartlarning bir tomonlamaligi va notenglik muammosi

Iste'molchilar ko'pincha shartnoma shartlariga ta'sir eta olmaydilar. Tadbirkorlar javobgarlikni cheklash, nizolarni hal qilish tartibini o'z foydasiga belgilash va xizmat ko'rsatishdan bir tomonlama voz kechish huquqini o'z zimmasiga olishadi. Bu esa shartnomaviy tenglik tamoyilini buzadi.

3.2. Elektron ommaviy shartnomalarning tartibga solinmasligi

Zamonaviy texnologiyalar rivojlanishi bilan ko'plab ommaviy shartnomalar elektron shaklda tuzilmoqda. Ammo elektron imzoning qo'llanilishi, "klik orqali qabul qilish" mexanizmi, shartlar matnini o'qish majburiyati va ularning o'zgartirilishi haqida xabardor qilish tartibi yetarli darajada tartibga solinmagan. Bu iste'molchi huquqlarining buzilishiga sabab bo'lishi mumkin.

3.3. Iste'molchi huquqlarini himoya qilish mexanizmlarining zaif rivojlanishi

Fuqarolik kodeksining 364-moddasi iste'molchilarni himoya qilish tamoyillarini belgilagan bo'lsa-da, amaliyotda bu normalar to'liq amalga oshirilmaydi. Nohaq shartlarni bekor qilish tartibi murakkab, davlat nazorati mexanizmlari yetarli emas va iste'molchilarning sud himoyasiga murojaat etish imkoniyatlari cheklangan.

4. Muammolarni bartaraf etish bo'yicha takliflar

Yuqorida qayd etilgan muammolarni hal qilish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

4.1. Qonunchilikni takomillashtirish

Fuqarolik kodeksiga ommaviy shartnomalar bo'yicha alohida bob kiritish va ularning tuzilishi, bajarilishi hamda nizolarni hal qilish tartibini batafsil belgilash;

“Iste'molchining oldindan rozilgisiz o'zgartirilmaydigan shartlar” mexanizmini joriy etish;

Nohaq shartlarning “qora ro'yxati”ni yaratish va ularni avtomatik ravishda bekor qilish tizimini joriy etish.

4.2. Elektron ommaviy shartnomalarni tartibga solish

Elektron shakldagi ommaviy shartnomalar uchun alohida normativ-huquqiy baza yaratish;

Elektron imzo va “klik orqali qabul qilish” mexanizmlarining huquqiy kuchini aniqlash;

Shartnoma shartlarining o'zgartirilishi haqida iste'molchilarni majburiy ravishda xabardor qilish tartibini belgilash.

4.3. Iste'molchi huquqlarini himoya qilish tizimini kuchaytirish

Iste'molchi huquqlarini himoya qilish bo'yicha maxsus davlat organining vakolatlarini kengaytirish;

Ommaviy shartnomalar ustidan davlat nazoratini kuchaytirish;

Sud amaliyotini umumlashtirish va iste'molchilar uchun soddalashtirilgan sud tartibini joriy etish;

Tadbirkorlar uchun ommaviy shartnomalar shartlarini ishlab chiqishda amal qilish uchun yo'riqnomalar tayyorlash.

4.4. Xalqaro tajribani o'rganish va moslashtirish

Germaniya, Fransiya va YeI mamlakatlarining ijobiy tajribasini milliy huquqqa moslashtirish;

Xalqaro standartlar va tavsiyalarni inobatga olgan holda milliy qonunchilikni takomillashtirish.

Xulosa

Ommaviy shartnomalar zamonaviy fuqarolik huquqining ajralmas qismi sifatida iqtisodiy munosabatlarning samaradorligini ta'minlashda muhim vazifani bajaradi. Ularni to'g'ri tartibga solish orqali shartnomaviy barqarorlikni mustahkamlash, taraflar o'rtasidagi tenglikni ta'minlash, iste'molchilar manfaatlarini ishonchli himoya qilish va huquqiy xavfsizlikni ta'minlash mumkin. Hozirgi bosqichda O'zbekistonda ommaviy shartnomalarni takomillashtirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar o'tkazish zaruriyati mavjud. Bu nafaqat nazariy-huquqiy, balki amaliy-iqtisodiy jihatdan ham dolzarb masaladir. Qonunchilikni takomillashtirish, elektron shartnomalarni maxsus tartibga solish, iste'molchi huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini kuchaytirish va xalqaro tajribani o'rganish orqali bu sohada muhim yutuqlarga erishish mumkin.

Ommaviy shartnomalar amaliyotini takomillashtirish O'zbekiston Respublikasida fuqarolik huquqi institutlarining rivojlanishiga, bozor iqtisodiyotining samaradorligini oshirishga va investitsion muhitni yaxshilashga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. — T.: Adolat, 2023. — 354, 364-moddalar.
2. Karimov A.N. Ommaviy shartnomalar va iste'molchi huquqlari himoyasi: nazariy va amaliy jihatlar // Yuridik fanlar axborotnomasi. — 2022. — №4. — B. 45-52.
3. Rasulova M.T. Fuqarolik shartnomalarining turlari va ularning huquqiy tabiati // TDYU ilmiy jurnali. — 2021. — №2. — B. 78-85.
4. Yusupov B.R. Elektron tijoratda shartnomalar tuzish: huquqiy muammolar va yechimlari // Huquq va bozor iqtisodiyoti jurnali. — 2023. — №1. — B. 112-120.
5. Council Directive 93/13/EEC of 5 April 1993 on unfair terms in consumer contracts // Official Journal L 095, 21/04/1993. — P. 0029-0034.
6. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) Deutschland. §§ 305–310. Allgemeine Geschäftsbedingungen.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4699-son qarori. — 2020-yil 28-aprel.
8. Ismoilov D.Sh. Ommaviy shartnomalarning huquqiy muammolari va takomillashtirish yo'llari // Fuqarolik huquqi masalalari to'plami. — 2023. — №3. — B. 67-74.
9. Abdullayeva G.K. Iste'molchi huquqlarini himoya qilishning xalqaro standartlari va milliy amaliyot // Huquqshunoslik jurnali. — 2022. — №5. — B. 92-98.

10. Normatov S.I. Fuqarolik-huquqiy shartnomalarning zamonaviy muammolari. — T.: Iqtisod-Moliya, 2021. — 256 b.